

ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΗΛΙΟΥ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ: ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ 19ου ΑΙ., ΤΟΜ. Β΄: 1819-1832

Μελάνι και αίμα

ΤΗΣ ΠΟΗΣ ΠΟΛΕΜΗ

[...] Ούτως ή άλλως, με μεταφράσεις ή με ερμηνείες και πρωτότυπα έργα η «μετακένωση» καλά κρατεί, και σε αυτή την περίπτωση η ελληνόγλωσση λογοσύνη παίζει αποφασιστικό ρόλο. Στη διαπιστωμένη έως τώρα ριζική ανανέωση του κόσμου του βιβλίου (νέα τυπογραφικά-εκδοτικά κέντρα, νέο τίτλο, νέο γεωγραφικό στίγμα και σχετική διεύρυνση του αναγνωστικού κοινού) αντιστοιχεί μια λογοσύνη η οποία ανανεώνεται με ρυθμούς πρωτόγνωρους. Πράγματι από το 1821 έως το 1832 καταγράφεται η παρουσία 209 συγγραφέων, μεταφραστών ή φιλολογικών εκδοτών εν ζωή [...]. Οπωσδήποτε μαζί με τους 175-185 πρωτοεμφανιζόμενους ανθρώπους του βιβλίου που καταγράφει ο Φίλιππος Ηλιού τα χρόνια 1801-1820, ένα σύνολο δηλαδή περίπου 350 ατόμων, συνιστούν την κρίσιμη μάζα της διαμόρφωσης, την πρωτοπορία που σφράγισε το νέο ιδεολογικό και πολιτικό πεδίο και εν πολλοίς μετέτρεψε εκείνη τη χαμένη επανάσταση σε νικηφόρα.

Με ποικίλες γεωγραφικές και κοινωνικές προελεύσεις, με τον σταδιακό αναπροσδιορισμό των ρόλων και των λειτουργιών που μας φέρνουν στον νεωτερικό διανοούμενο, φαναριώτες άρχοντες, αστοί και πληβείοι, κληρικοί, αλλά ολόένα και περισσότερο κοσμικοί, φερόμενοι δάσκαλοι, ιατροφιλόσοφοι και «γραμματικοί» που συνδυάζουν το εμπειρικό στάδιο με τα γράμματα, συνήθως μετά τις περιπλανήσεις τους σε χωριά και σε πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, της Μολδοβλαχίας και των παροικιών, έχουν επιχειρήσει να κορσούν τη δίψα τους για μέληση στα πανεπιστήμια της «φωτισμένης Ευρώπης» και έχουν, στο μέτρο του δυνατού, αφομοιώσει τα επιτεύγματα της Εσπερίας σε ποικίλους τομείς. Διαθέτουν, κατά συνέπεια, τις εμπειρίες και τα νοητικά εργαλεία, τις εξειδικευμένες γνώσεις, τα ανθρώπινα δίκτυα και τις ετοιμότητες για να υποκαταστήσουν την παλαιά νομιμότητα με εκείνη που συνδέει στο έθνος, τη νέα νομιμοποιητική αρχή, να σχεδιάσουν το σύγχρονο ελληνικό αστικό κράτος και, κατανοώντας τους όρους με τους οποίους παίζεται τη στιγμή εκείνη το Ανατολικό Ζήτημα, να τον εντάξουν στη διεθνή πολιτική σκηνή, να καρπωθούν τα μέγιστα οφέλη από τον ανταγωνισμό των ευρωπαϊκών δυνάμεων στη μετανάστευση εποχή και από τη δομική κρίση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Απολύτως ενδεικτική η αντίδραση του Ανδρέα

Λουριώτη, ο οποίος, βλέποντας τους Άγγλους τον πρώτο καιρό «να μας καταπολεμούν κρυφά και φανερά όσον μπορούσαν, χωρίς συνείδηση», από το Λιβόρνο, τον Μάιο του 1821, ομολογεί: «λυπούμαι, ότι δεν είμαι λόγιος». Αν ήταν θα έγραφε «κατ' αυτών όσα τους πρέπει και όσα είναι δίκαιον να επιή κανείς εναντίον τοιοούτων θηρίων».

Συντρίψαντες τον κάλαμον εδραπέτευσαν προς την παλαιούσαν Ελλάδα

Για ορισμένους είναι μαρτυρημένο ότι μετέβαν στις προεπαναστατικές ζυμώσεις, τον εταιριστικό οργανισμό και τη Φιλική Εταιρεία, ενώ οι περισσότεροι «συντρίψαντες τον κάλαμον εδραπέτευσαν προς την παλαιούσαν Ελλάδα» για να αγωνιστούν «με το πένα και με το πλόα», συχνά συνοδευόμενοι από φιλέλληνες ομοϊδεάτες, με αποτέλεσμα η Επανάσταση να βρεθεί με ένα δυναμικό δυτικοευρωπαϊκών λογίων πολλαπλάσιο απ' ό,τι αναλογούσε στο χώρο που καλούνταν να διαχειριστεί.

«Ετερόχρονες» κατά κύριο λόγο, προϊόν ιδίως της ελληνόγλωσσης διασποράς η οποία λειτουργεί προεπαναστατικά ως «ιδιότυπος συλλογικός διανοούμενος», που εργαλειοποίησε τα μηνύματα της Γαλλικής Επανάστασης και της νέας εποχής των εθνών, φορέας οι ίδιοι αυτής της νέας «εθνικής συνείδησης», είναι εκείνοι που θα συνδιαμορφώσουν τα συνταγματικά και νομικά κείμενα -είτε μετέχουν είτε όχι στις Εθνοσυνελεύσεις-, αφήνοντας τη διδασκαλοσύνη παράμυθα να γίνουν στρατιωτικές, θα εκφωνήσουν πύρινο λόγο και θα συνθέσουν έμμετρες παροτρύνσεις, με μόνιμη επίκληση στην πατριωτική, θα στελεχώσουν τη διοίκηση και τον συγκροτούμενο εκπαιδευτικό μηχανισμό, θα βρεθούν πρώτοι στο μετερίζι του Τύπου, θα συγκροτούν με την εκάστοτε εξουσία ή θα διαφιλοτιμούνται με τους ιδεολογικούς τους αντιπάλους, χρησιμοποιώντας κάποτε τη «μόστιγα της ούτιρας».

Φυσικά υπήρξαν και εκείνοι που κρατήθηκαν στις παρυφές. [...] Κάποιοι από αυτούς επέλεξαν διαφορετικούς τρόπους παρέμβασης — συντάσσοντας, λόγω χάριν, προπαγανδιστικά άρθρα και φυλλάδια σε ευρωπαϊκές γλώσσες προκειμένου, παράλληλα με τους φιλέλληνες, να διασαλλίσουν τις στρατιωτικές και πολιτικές επιτυχίες ή να επικριθούν να αντιστρέψουν τη διεθνή διεθνή κοινή γνώμη, υποστηρίζοντας το «αυθόρμητο» της Επανάστασης, αποσελόντας την κατηγορία του καρμπαρισμού ή διασκεδάζοντας τον αντίκτυπο των ωμοτήτων. Άλλοι «εφίμωσαν βιασθέντες» είτε προτίμησαν το στίχον και τη φιλόξενη Ιόνιο Ακαδημία, που τότε, 1824, άνοιγε τις πόλεις της, υποδεχόμενοι και οριζόμενοι από εκείνους που είχαν ανταποκριθεί μεταξύ των πρώτων στο επαναστατικό προσκλητήριο.

Ασφαλώς βιολογικοί λόγοι ή λόγοι υγείας εμπόδιζαν μερικούς να δώσουν το παρόν, με πρώτο πρώτο τον Αδαμάντιο Κοραή. Στις επανειλημμένες εκδόσεις του που γίνονται

Μαύροι.

Νορβηγός.

Από το βιβλίο «Των Παιδίων η Γεωγραφία», υπό Πέτρο του Ομιλήτου, Εν Μελίτη 1832

να έρθει στην αγωνιζόμενη Ελλάδα αδυνατεί να ανταποκριθεί. Έχει διαβεί το κατάφλη των 73 χρόνων, αλλά, όπως ο ίδιος, Μάιο του 1821, ομολογεί: «Είκοσι έτη ηλικίας ολιγότερα αν είχα, ούτε θεοί ούτε δαίμονες ήθελαν μ' εμπόδισιν». Δεν παύει ωστόσο να συστήνει στους νεώτερους να σπεύσουν. Δεν παύει εν γένει να κανοναρχεί (αργότερα και συντονιζόμενος με την αντιπολίτευση στον Κυβερνήτη) και να λειτουργεί από το Παρίσι ως άτυπος πρόεδρος της ελληνικής επανάστασης, όπως άλλωστε και ο αντιστασιακός Παναγιώτης Κοδριχάς ή από την Πίζα ο μητροπολίτης Ιγνατίος, συδαικίζοντας όλοι τους το φιλελληνικό κίνημα μέσα από τα δίκτυα που διαθέτουν και σχεδιάζοντας τα μελλούμενα.

Θύοντας στο βωμό της ελευθεροτυπίας

Πιστεύουν όλοι στη δύναμη του τυπωμένου λόγου, θύοντας οι περισσότεροι στο βωμό της ελευθεροτυπίας. Και είναι ενδεικτική, στο ζήτημα αυτό, η απόσταση που χωρίζει την πατριωτική απανταχούσα βια του 1820, με την κλειδα της Τυπογραφίας να κείται εν χειροί βασιλέως, από τον Σπυρίδωνα Βαλέττα ο οποίος υποστηρίζει το 1827 ότι «η ξεσκαλβα του τύπου»...«εκ φύσεως της θεμελιώσεως της δικαιοσύμης το οποίον ούτε δύναται κανείς να κόπη ή ν' αποξενώση, εν όσω είναι μέλος της κοινωνίας».

Από την πένα προεβόθρων είνε νεώτερον, γραμμένα εντός ή εκτός επαναστατημένων περιοχών, μεταφρασμένα ή πρωτό-

τυπα, σε πρόζα ή στιχοτυπημένα και ανεξαρτήτως ειδολογικών κατατιμήσεων, όσα έργα τους αναριθμούνται στην ύλη αυτού του τόμου επιτρέπουν την ανίχνευση κοινών τόπων και εμμονών που απελευθερώνουν ή ταλανίζουν τις συνειδήσεις μιας κοινωνίας, η οποία, ψευδαρπαφή συνήθει τις ψευδείς της, χτίζει τα θεμέλια της ιδιοπροσωπίας της και επιλέγει τη μονοπάτια στα οποία θα κινηθεί. Μιας κοινωνίας που, ας μην το ξεχνάμε, βρίσκεται εν βρασμό. Τα βιβλία κυοφορήθηκαν, τυπώθηκαν και καταναλώθηκαν εν μέσω της δίψης που συντάραζε τον ευρύτερο οθωμανικό χώρο, και είνε ως απτό αποτέλεσμα τη δημιουργία του πρώτου ανεξάρτητου εθνικού κράτους στην ευρύτερη περιοχή.

Ο μελλοντικός ιστορικός της Επανάστασης Σπυρίδων Τρικούπης, ο οποίος τον Απρίλιο του 1821, στο Παρίσι όπου έμαθε τα τεκταινόμενα, έλασε τον νουν του και συμβουλεύει τον Λουριώτη να προσέχει μη σελήσασθαι και εκείνος από τη χαρά, το 1824 υποστηρίζει: «πουθενά όμως το μάτι του ιστορικού δεν είνε κανένα έθνος κατασκαβωμένον από βαρβάρους, και μάλιστα βαρβάρους ριζώμενους από αιώνες εις αυτό το έθνος»... «να ξεσκαλωθώ απ' εαυτού του»... «η επανάστασις της Ελλάδος δεν είνε εποχή του έθνους μας μόνον, είνε εποχή όλων των εθνών, όλων των αιώνων, επειδή»... «είνε φαινόμενον μοναδικόν εις την πολιτικήν κατάστασιν των εθνών».

«Έχομεν λοιπόν, ο συμπολίται, έχομεν και ημεις εις τον κόσμον πατρίδα» αναφωνεί το 1828 ο Νικόλαος Σπυλιάνης, ενώ ο Γρηγόριος Ζαλκής είχε προδιαγράψει το αμετάβλητο των αλλαγών: «η νομιζέται ότι οι Γραικοί είνε τώρα μετά την επανάστασιν εκείνοι οποιού τους εβλέπατε πριν της επαναστάσεως; Τώρα ήρσαν τα όπλα. Το έθνος της επαναστάσεως πρώτον κατατέμει τα ράκη της δουλείας και όσπερον τας κεφαλάς των εκθρών, δεν ενδιέται τα ράκη και δευτερον».

Επίγνωση της ριζικής αλλαγής του τοπίου και της κοσμοιστορικής σημασίας της, αισιοδοξία και νέος, ανοικτός όριζοντας, λατρεία της ελευθερίας, άρκυς φιλελευθέρας και ισονομικά συνθήματα, πρόοπισση των

ΕΝΘΕΜΑΤΑ

Τα βιβλία των φίλων αποτελούν χαρμόσυνο γεγονός: ευκαιρία να έρθουμε σε επαφή με τις πνευματικές τους ζητήσεις, να χαρούμε τον καρπό του μόχθου τους, να διαστωρωθούμε μαζί τους στο πεδίο των ιδεών. Το έργο όμως το οποίο με υπερηφάνεια αγγέλλουμε σήμερα (σεμνυνόμενοι, εulώγως, ότι έχουμε την πρωτιά επ' αυτού στον ελληνικό Τύπο) υπερβαίνει πλήρως τη διάσταση αυτή. Η Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα, έργο ζωής του Φίλιππου Ηλίου με τη συνεργασία της Πόπης Πολέμη (ο δεύτερος τόμος της κυκλοφορεί την ερχόμενη εβδομάδα), αποτελεί έργο εθνικό, με όλα τα σημάδια του όρου. Με τις εκτενείς περιγραφές των εντύπων, την αποδελτίωση αγγελιών και βιβλιοκρισιών του σύγχρονου τύπου και την ενσωμάτωση κάθε σχετικής πληροφορίας, προσφέρει στον αναγνώστη το συνολικό πλαίσιο για την κατανόηση της παραγωγής και της πρόσληψης του βιβλίου, αποτελεί κάτι πολύ περισσότερο από βιβλιογραφία: μια σπουδαία μελέτη, ένα πολυδύναμο εργαλείο για την κοινωνική ιστορία της ελληνικής παιδείας.

Επιβάλλεται, ασφαλώς, να συγχροούμε ολόθερμα την Πόπη Πολέμη, που με τη συνεργασία της Αναστασίας Μυλωνοπούλου και της Ειρήνης Ριζάκη, έδωσε σάρκα και οστά στο εγχείρημα. Οφειλόμαστε χάρτες στο Μουσείο Μπενάκη, που σε καλοπούς καιρούς στήριξε αφειδίωτα ανάλογα ερευνητικά εγχειρήματα, και στο Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης που εμπέρινε να μας χαρίσει εκδόσεις απαιτητικές και καλαίσθητες. Κρατώντας στα χέρια μας τον επιβλητικό τόμο, όσοι είχαμε την τύχη να γνωρίσουμε τον Φίλιππο Ηλίου, αισθανόμαστε ένα αίσθημα χαρμολύπης: το βάρος της απώλειας, που αισθανόμαστε όλο και περισσότερο όσο περνάει τα χρόνια, απαλείφει από την αίσθηση ότι το έργο του βρίσκεται τη συνέχεια και του πρέπει.

Προδημοσιεύουμε σήμερα αποσπάσματα από το κείμενο που προτάσσει, αντί εισαγωγής, στον τόμο η Πόπη Πολέμη, τιτλοφορημένο «Από τα κατάλοιπα στις σταθμίσεις».

ΕΝΘΕΜΑΤΑ

συνταγματικών θεσμών (με το αμερικανικό πολίτευμα ή το γαλλικό σύνταγμα του 1830 να λειτουργούν ως πρότυπο). Στηλτεψη, παράλληλα, της δικιόνιας, του φαρισμοί και του αυταρχισμού, με το αντιφατικό πολιτικό πείραμα του Καποδίστρια να λειτουργεί ως λυδία λίθος για να ανασυνταχθεί το ιδεολογικό πεδίο. Και πάλι στους κοινούς τύπους και τις εμμονές, οι εντυπωσιακές αποψεις ζητημάτων που στάθηκαν οπωσδήποτε κρίσιμα. Παρόλο που ο αναγνώστης ή ο χρήστης του αντίστοιχου ευρετηρίου θα συναντήσει το κίνημα του Υψηλάντη, την Τριπολιτά, την καταστροφή της Χίου, τον απόπκη των εμψυλών, τις πολιορκίες του Μεσολογγίου και της Αθήνας, τον Ιμπραήμ, το Ναυαρίνο, την πυρπόληση του νουστάδμου στον Πόρο, την τυραννοκτονία/πατροκτονία, η ζέουσα πραγματικότητα δεν γίνεται πάντα αντιληπτή. Και παρόλη την ύμνηση της ανδρείας των πρωτόγονων της εξέγερσης, συνήθως μετά θάνατον (Μπότσαρης, Καραϊσκάκης), μια υπόρρητη δυοιστία προς τον κόσμο των όπλων γίνεται αισθητή. Δυστυχία η οποία μαρτυρείται βεβαίως και από την άλλη πλευρά: «το αίμα με το μελάνι δεν ισομμεταί πανταχού» φέρεται να απάντησε ο Μάρκος Μπότσαρης (απόφθεγμα που σταχυολογεί ο Γ. Ραζής στη Βιογραφία του το 1828).

Η επιστήμη της ελευθερίας

Ο ρόλος των νεωτερικών, φιλελευθέρων διανοουμένων είναι πρωτίστως να διακοινώσουν, με ποικίλα μέσα, εκείνη που ο Κοραής ωραία αποκαλεί «Επιστήμη της ελευθερίας». Το πράττει ο ίδιος με τα μακρά προλεγόμενα, τους διαλόγους και τα ανώνυμα φυλλάδια που καταφάντων χρόνο το χρόνο. Ο Στ. Κανέλλος, εξάλλου, μεταφράζει το Βι-

βλιάρaki Κατ' Ερωτοπόκρiσην Περί λογής λογίων πραγμάτων αναγκαίων μάλιστα εις την Πατρίδα των Γερμανών, ο Α. Πολυζωίδης συντάσσει Θεωρία Γενική περί των Διαφόρων Διοικητικών Συστημάτων και εξαιρέτως περί του Κοινοβουλευτικού, ο Αδόμος Γοργίδας Εισαγωγή εις το Δημόσιον Καθολικόν Δίκαιωμα, ο Σπ. Σκούφος και ο Γ. Ράλλης μεταφράζουν το Δίκαιον των Εθνών του Vattel, ο Φ. Φουρνάρakis το Δοκίμιον περί των Προσωπικών Ασφαλειών του Daupou, ο Κ. Πεντεθέκας τον Φυσικό Νόμο του Volney, ο Ν. Σπινλιδάκης το έργο του Joux Η θηκή εφαρμοσθείσα εις την Πολιτικήν, ο Γ. Ζαλίκης το Περί της Κοινωνικής Συνθήκης του Rousseau, ο Γ. Χρυσπίδης την κατήχηση Πολιτικής Οικονομίας του Say, ο Μ. Χριστοφάρης συντάσσει κατήχηση των κυριωτέρων Κοινωνικών Καθηκόντων και ο Ι. Π. Κοκκίωνης, ώριμο καρπό του όψιμου διαφωτισμού το Περί Πολιτειών δίτομο έργο

του, ενώ Κ. Καραθεοδωρής, Γ. Καλλιρόδης και Π. Βελλαρής ιδεάζονται από την πλευρά τους μια νέα «Ιατρική Πολιτεία». Πατρίδα και Πολιτεία, νόμος και κοινοβουλευτικό πολίτευμα, δικαιώματα και καθήκοντα του πολίτη συνιστούν το νέο αλφαβητάρι που προωθήεται ποικιλότερα. [...]

Η ανόσχεση του κινήματος

Αν, ωστόσο, το «δρέπανο του Ζαχαρίου» την προηγούμενη περίοδο έμοιαζε να «λειτούργει δραστηκά προς την κατεύθυνση της εκκαθάρισης των αντιπάλων του Διαφωτισμού», τα χρόνια που μας απασχολούν εδώ στρέφεται ιδίως εναντίον των οπαδών του...]. Στη νέα εποχή που θα σημάνει η άφιξη του Όθωνα, με τις νέες ανάγκες και τα διαφορετικά προτάγματα, πολλοί από τους πρωτοπόρους των Φώτων θα βρίσκονται ήδη εκτός σκηνής, με τον ηγέτη τους, τον

Αδαμάντιο Κοραή, συμβολικά να ρίχνει την αυλαία, Απρίλιο του 1833.

Επιβεβαιώνεται έτσι και σε επίπεδο βιολογικό η κήμη και η προϊόσια ανόσχεση ενός κινήματος που βίκε υποστεί βαριά πλήγματα τις παραμονές της Επανάστασης, όταν τα σχολεία-προπύργια των φώτων έκλειναν το ένα μετά το άλλο και οι δάσκαλοι τελούσαν υπό διαγμύ. Ουμζώ πως η τελευταία πράξη εκείνου του δράματος λαμβάνει χώρα ενώ ο Υψηλάντης έχει διαβεί τον Προύθο και ο Γρηγόριος ο Ε' συγκαλεί σύνοδο «περί καθαιρέσεως των φιλοσοφικών μαθημάτων».

Εγγενείς στην ιστορική εξέλιξη οι αντιφάσεις δεν λείπουν και εδώ. Πρόκειται σαφώς για ένα κίνημα που βρίσκεται σε αναδίπλωση, το οποίο, ωστόσο, είχε επιτύχει να εγγράψει στους ορίζοντες των προσδοκιών την ανατροπή, το αίτημα για εθνική και κοινωνική απελευθέρωση. Οι ρασιότητες του, παρά όλες τις διαμεσολαβήσεις, αναγνωρίζονται στο μεζον γεγονός της νεότερης ελληνικής ιστορίας που είναι φυσικά ο αγώνας της ανεξαρτησίας. Γεγονός το οποίο με τη σειρά του διεμβόλιζε τον κόσμο που το κυοφορούσε.

Ο γεωγραφικός χώρος, άλλωστε, όπου κατά βάσει συντελέστηκε το «γεγονός» αυτό, με τη συγκεκριμένη οικονομικοκοινωνική του δομή και τις αδράνειες που τη χαρακτήριζαν, δεν είχε τις ετοιμότητες για να δεχτεί απρόσκοπα όσα εκόμζαν οι «μη Ελλαδίται» δυτικοθερμμένοι διανοούμενοι. «Με κοτσομασθές και κλέφτες ελευθερία της Ελλάδος δεν κατορθώται» μίηναν από την Καλαμάτα στον Κωνσταντίνο Πολυκρονιάδη τον Νοέμβριο του 1821. Χρειάστηκε, ωστόσο, «οι εθνικές ιδέες» να προσαρμοστούν -εν μέρει και με κόστος, με «συχύσεις και νοθεύσεις»- στις «πολιτισμικές «σταθερές» του παραδοσιακού κόσμου» για να κατορθώσουν οι εκπρόσωποι της νεωτερικότητας, προώρας έστω, να ηγεμονεύσουν και να επιβληθούν στις παραδοσιακές αυθεντίες, κοσμικές και εκκλησιαστικές και να εγκλοπυθούν τους φορες της «πρωτόγονης επανάστασης» (απόδς μνημονεύου τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και την ομάδα που τον περιοριτίκισε, αλλά και τον έπρεπο πόλο, τον Ιωάννη Καποδίστρια, με τους συνοδοιπόρους του). Επέτυχαν «εκ των άνω» να επιβάλουν ιδέες και αντίστοιχους θεσμούς, περισσότερο ή λιγότερο πρωτοποριακούς. Θεσμοί οι οποίοι δεν θα πάψουν να λειτουργούν ως παρακαταθήκη, αν και οι αντιπαραβάσεις, οι κλυδωνισμοί και οι παλινδρομήσεις θα κάνουν ολόένα και σαφέστερο το τμήμα αυτές της πύρεας νίκης: τη διάσταση «κράτους και κοινωνίας».

Οι μελλοντικές ιδεολογικές (δηλαδή κοινωνικοπολιτικές) προσαρμογές και ανακατατάξεις, από την άλλη, και οι τελεωφόροι συγκερασμοί δεν είναι άμοιρα αυτών των ασυμπίπτων κόσμων και αυτών των αντιφάσεων. Διότι ούτε ο ορθός λόγος και ο φιλελευθερισμός του Κοραή μακροπρόθεσμα επικράτησε ούτε η ισονομία και ο περιορισμός του κλήρου στη διαχείριση της σχέσης με το θείο επυράνευσαν ούτε το πανθμολολογούμενο οχεδόν πρότυπο του αμερικανικού πολιτεύματος υιοθετήθηκε. Είτε η Επανάσταση έγινε όντως άωρα είτε όχι, τα όπλα του λόγου και της ιδεολογίας δεν αρκούν, ως γνωστόν, για την εκ βάθρων ανατροπή. Έτσι οι «λαοί της Ελλάδας» πορεύτηκαν τους σκολιούς δρόμους του μελλοντός τους, διαμορφώνοντας βαθμιαία νέα, αντιφατικά αμάλγματα, με τον ελληνικοπρωτισμίο να θριαμβεί. [...]

• Ο πρώτος τόμος της Ελληνικής Βιβλιογραφίας του 19ου αιώνα, Βιβλία-Φυλλάδια 1801-1818 κυκλοφόρησε το 1997 από το Βιβλιολογικό Εργαστήριο του Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου (ΕΛΙΑ) — εξαντλημένος από καιρό, μοιράζεται τώρα σε CD, μαζί με τον δεύτερο.

• Μετά τον θάνατο του ιδρυτή του, τον Μάρτιο του 2004, το Βιβλιολογικό Εργαστήριο που ιδεαστηκε και ίδρυσε ο Φ. Ηλιού, μετονομάστηκε σε «Βιβλιολογικό Εργαστήριο Φίλιππος Ηλιού» και εντάχθηκε στα προγράμματα του Μουσείου Μπενάκη.

• Ο δεύτερος τόμος της Ελληνικής Βιβλιογραφίας του 19ου αιώνα, που καλύπτει τα έτη 1819-1832, κυκλοφορεί ως συνέδεδοση του Μουσείου Μπενάκη και του Μορφωτικού Ίδρυματος Εθνικής Τραπέζης (στο οποίο έχει ενταχθεί πλέον το ΕΛΙΑ). Με βάση τα κατάλοιπα του Φίλιππου Ηλίου (η επεξεργασία του υλικού βρισκόταν σε αρκετά προχωρημένο στάδιο), πραγματοποιήθηκε με επιμελεια της Πόπης Πολέμη, επισημονικούς συνεργάτες την Αναστασία Μυλωνοπούλου και την Ειρήνη Ριζάκη, και εκδοτική φροντίδα του ατελή των εκδόσεων Πορεία.